

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

YAQUT SABİR QIZI QULİYEVA

MAHMUD KAŞĞARİNİN “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK ”
ƏSƏRİNDƏ OĞUZ LEKSİKASI

10.02.06 – Türk dilləri

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2011

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev**
*AMEA-nın müxbir üzvü ,
filologiya elmləri doktoru,
professor*

Rəsmi opponentlər: **Roza Hüseyn qızı Eyvazova**
filologiya elmləri doktoru

Ramiz Baxşəli oğlu Əskərov
filologiya elmləri doktoru

Aparıcı müəssisə: **AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsi**

Müdafiə”_22_” noyabr__ 2011-ci il saat _____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az-1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

D.01.141 Dissertasiya Şurasının elmi katibi, filologiya elmləri doktoru, professor :

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: XI yüzildə yaşayıb-yaratmış dahi türkoloq Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri türk xalqlarının ən böyük abidələrindən biridir. Bu abidə türk xalqlarının təkcə etnik, etnoqrafik xüsusiyyətlərini, poetik düşüncə tərzini əks etdirmək, ümumiyyətlə, türk xalqları haqqında ensiklopedik bilik verməklə deyil, onların dil xüsusiyyətlərini dünyaya bəyan etməklə nəhəngdir. Bu dil faktları “Divan”da elə bir incəliklə, elə bir elmiliklə izah olunaraq ipə-sapa düzülür ki, bu kitabla tanış olan hər bir kəs türk dillərinin güdrətini və ehtişamını aydın şəkildə təsəvvür edir. Təbii ki, əsərini qələmə alarkən məhz türk dillərinin bu vüsətini oxucuya çatdırmaq istəyən Mahmud Kaşğari “türk dilinin ərəb dili ilə atbaşı yürüdüyünü” deyərkən də məhz bu məqsədi, bu amalı izləyir.

Mahmud Kaşğari öz əsərində otuza yaxın türk dilinin adını çəkərək, onları nümayiş etdirir. Mahmud Kaşğaridə bu dillərin arealı olduqca böyükdür: Çin sərhədlərindən Ruma qədər. Məhz bu linqvistik genişlik türk xalqlarının geniş ərazidə yaşadıklarını və bu ərazilərin ən qədim zamanlardan türk torpaqları olduğunu bir daha sübut edir. Təbii ki, Azərbaycan və türk dillərindən biri olan Azərbaycan dili də bu arealın, bu mühitin- ümumtürk dünyasının, oğuz dünyasının tərkib hissəsidir. Mahmud Kaşğari “Divan”da qırpaq, arğu, toxsu, yağma, çigil və s. dillərlə bərabər, oğuz dilinə də geniş yer ayırır. Və hətta, oğuzlara, oğuz dilinə digər türk dillərinə nisbətən daha artıq diqqət yetirir. Azərbaycan dili oğuz dillərinə, Azərbaycan türkləri də öz etnik xüsusiyyətlərinə görə türk xalqlarının oğuz budağına mənsub olduqları üçün Mahmud Kaşğarının oğuz dili, oğuzlar haqqında dediyi fikirlər istər-istəməz oğuz kökənli biz azərbaycanlılar üçün də az əhəmiyyət daşımır. Bu mənada, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında olan oğuz leksikasının öyrənilməsi Azərbaycan dilinin istər tarixi, istərsə də müasir leksik qatlarını araşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri, ümumiyyətlə, türk dillərinə, eyni zamanda, oğuz dilinə aid əlimizə gəlib çatan ilk və olduqca zəngin bir mənbə olduğundan, Azərbaycan dilinin bu əsərlə müəyyən mənada müqayisə edilməsi çox mühümdür. Belə ki, bu müqayisə, araşdırma nəticəsində biz Azərbaycan dilinin tarixən hansı köklərdən su içdiyini, sonralar isə hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini görə bilərik. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında olan oğuz sözlərinin öyrənilməsi Azərbaycan dilinin qədim oğuzların və eyni zamanda, oğuz-

səlcuq tayfalarının dil xüsusiyyətlərilə hansı nöqtələrdə kəşif ayrıldığı məqamları öyrənmək baxımından da aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi Mahmud Kaşğarının “Divan”da nümunə verdiyi oğuz qeydli sözləri təhlil etmək, onların semantik yükünü açmaq və bu sözlərin istər tarixən, istərsə də müasir Azərbaycan dili ilə nə dərəcədə səsləşdiyini öyrənməkdən ibarətdir. Təbii ki, hər bir dildə bir neçə leksik qat mövcuddur. Azərbaycan dilinin leksik fondunda da bir neçə mərhələ özünü göstərir. Prof.Tofiq Hacıyevin qənaətlərinə görə, Azərbaycan dilində iki oğuz qatı vardır(9,18): ən qədim oğuz təbəqəsi və oğuz-səlcuq leksik qatı. Məhz bu qatların bir-birindən ayrılmasında Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri, müəyyən mənada, məhək daşı rolunu oynaya bilər. Beləliklə, “Divan”da oğuz dilinə daha dərinə nəzər salmaq üçün oğuz problemini araşdırmaq da vacibdir ki, bu məqsədlə də tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- “Divan”a əsasən türk xalqlarının və oğuzların yaşadığı tarixi-coğrafi məkanı müəyyən etmək;
- Kaşğariyə görə oğuzların və oğuz dilinin ümumtürk dünyası və türk dilləri arasında hansı mövqedə dayandığını araşdırmaq;
- Kaşğarının oğuz qeydli sözlərini “Divan”ın ümumi lüğət fondundan çıxararaq araşdırmaq. Bu sözləri “Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə müqayisə etmək, onların semantikasına türk dilləri haqqında yazılmış digər lüğətlər vasitəsilə nəzər salmaq;
- “Divan”dakı oğuz qeydli sözləri Azərbaycan dili kontekstində araşdırmaq və bu sözlərin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında hansı mövqedə durduqlarını müəyyən etmək;
- “Divan”dakı oğuz qeydli sözlər və digər leksik vasitələrlə Azərbaycan dilinin qədim oğuz və oğuz-səlcuq qatlarına nüfuz etmək;
- Bütün yuxarıda deyilənlərin nəticəsi olaraq, sonda linqvistik nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan tarixinə nəzər salmaq, Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülündə oğuz tayfalarının nə zamandan və nə şəkildə rol oynadıqları məqamlara münasibət bildirmək.

Mövzunun tədqiqi tarixi: Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri elm aləminə məlum olduğu gündən həmişə türkoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. İstər Avropa, istərsə də Şərqi alimləri “Divan”ın çeşidli xüsusiyyətləri haqqında saysız-hesabsız monoqrafiya, kitab və məqalələr yazmışlar. “Divanü lüğət-it-türk” əsərini Azərbaycan dilinə çevirən Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarının anadan olmasının 1000 illiyi

münasibətilə Kaşğari haqqında iki biblioqrafik göstərici çap etdirərək, dünya şərqşünaslığında əldə edilməsi mümkün olan əsərlərin siyahısını bu kitablarda toplamışdır (18;19). Biz bu əsərlər vasitəsilə kaşğarişünaslığın müxtəlif ölkələrdə hansı səviyyədə inkişaf etməsi ilə qismən də olsa tanış oluruq.

Azərbaycan elmində isə Mahmud Kaşğari haqqında ilkin məlumatlara hələ ötən əsrin 20-ci illərinin ortalarından etibarən B.Çobanzadənin, Ə.Abidin, H.Zeynallının, P.K.Jüze və b. əsərlərində rast gəlirik. Daha sonra 30-cu illərdə Xalid Səid Xocayev bu əsəri Azərbaycan dilinə çevirmiş, amma təəssüf ki, çap etdirə bilməmişdir. Ötən əsrin 50-60-cı illərində bir neçə məqaləni çıxmaq şərtilə Mahmud Kaşğari haqqında demək olar ki, heç bir ciddi əsər qələmə alınmamışdır (18,114-116).

Kaşğarinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı ciddi dönüş “Divan”ın 900 illik yubileyi ərəfəsində olmuşdur. Belə ki, sovet türkoloqlarının yubiley münasibətilə yazıb nəşr etdirdikləri məqalələr sırasında Azərbaycan alimlərinin də əsərləri yer almaqdadır. Bu əsərlər sırasında Ə.Dəmirçizadənin (6), M.Şirəliyevin (32), V.Aslanovun (23) və başqalarının məqalələrinin adlarını çəkmək olar. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən yazılmış bu tədqiqatlardan sonra alimlərimiz bu əsərlə daha yaxından maraqlanmışlar. Belə alimlər cərgəsində Tofiq Hacıyevin (8), Fərhad Zeynalovun (22), Cəfər Cəfərovun (5), Elbrus Əzizovun (7) və başqalarının adlarını sıralamaq olar. Təbii ki, bu məqalələrdə Kaşğarinin ilk növbədə türk dilləri haqqında dediyi fikirlər tədqiqat müstəvisinə çıxarılmışdır. Kaşğari yaradıcılığına daha çox dilçilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşılan bu əsərlərdən sonra 80-ci illərdə də bu mövqe uzun müddət öz təsirini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, 80-ci illərin ortalarında Arif Rəhimov Kaşğari “Divan”ına dilçilik baxımından daha geniş şəkildə nəzər salaraq, “Divan”ın leksik tərkibi, onun Azərbaycan dili və azərbaycandilli abidələrlə qarşılıqlı münasibəti haqqında bir sıra silsilə məqalələr və nəhayət, tədqiqat işi qələmə almışdır (21). Lakin məlumdur ki, Kaşğari “Divan”ı özündə təkcə dilçilik məsələlərini deyil, türk xalqlarının həyatı, məişəti, etnoqrafiyası, mifologiyası, poeziyası haqqında da geniş məlumatları ehtiva edir. Bu mənada, təqribən 80-ci illərdən sonra Azərbaycan alimlərinin Kaşğarinin yaradıcılığına olan marağı daha da genişlənmiş, təbii ki, ilk növbədə dilçilik məsələləri ön cərgədə durmaqla, alimlərimiz “Divan”da olan poetik mətnlər, etnik-etnoqrafik xüsusiyyətlər, türk xalqlarının mifoloji görüşləri və sairə haqqında da tədqiqatlar aparmışlar. Təqribən 90-cı illərdən etibarən aparılan belə tədqiqatlar sırasında T.Quliyevin (14), A.Xəlilin (11),

Ə.Cahangirin (4) əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Qeyd edək ki, son illər Kaşğari yaradıcılığına, başqa sözlə desək, “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə maraq daha da artmışdır.

Azərbaycanda kaşğarişünaslığın inkişafından danışırkən Ramiz Əskəri və onun bu sahədə apardığı tədqiqləri ayrıca qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Ramiz Əskər Azərbaycan dilçiliyi, elmi və bütövlükdə mədəniyyətşünaslığı qarşısında olduqca böyük bir iş görmüş, Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsərini ilk dəfə olaraq Azərbaycan türkcəsinə çevirib çap etdirmişdir(15;16;17;). Təbii ki, bu əsərin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. İndi istər bütövlükdə Azərbaycan xalqı, istərsə də mütəxəssislər bu əsərlə daha yaxından və ana dilində tanış olmaq imkanı əldə etmişlər. Amma Ramiz Əskər təkcə bununla kifayətlənməmiş, Mahmud Kaşğari və onun “Divan”ı haqqında silsilə məqalələr yazaraq, nəhayət, “Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri” adlı monoqrafiyası ilə Azərbaycan kaşğarişünaslığını daha da zənginləşdirmişdir (18) .

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Azərbaycan dilçilərindən V.Məmmədliyəv, E.Əzizov, C.Cəfərov, A.Rəhimov Kaşğari “Divan”ının leksik vahidlərilə daha yaxından məşğul olmuşlar. Hər bir tədqiqatçı öz tədqiqat istiqamətinə uyğun olaraq, bu leksik vahidləri araşdırma müstəvisinə çıxartmışdır. Xüsusilə, A.Rəhimov “Divan”da olan leksik vahidlərə daha geniş aspektdə yanaşmış, onların semantik yükünü Azərbaycan dili arealında araşdırmağa cəhd göstərmişdir. Bizim tədqiqatda isə Mahmud Kaşğarinin “Divan”da nümunə göstərdiyi oğuz qeydli sözlər ilk dəfə bu dissertasiyada ayrıca tədqiqata cəlb olunmaqla bərabər, onların leksik-semantik tutumu araşdırılmış və bu sözlər Azərbaycan dili ilə, xüsusilə “Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Dissertasiyada ilk dəfə Mahmud Kaşğarinin oğuz qeydli sözləri işığında Azərbaycan dilinin leksik qatında olan iki təbəqəyə - qədim oğuz və oğuz-səlcuq leksik qatlarına nəzər salınmışdır. Eyni zamanda, bu dissertasiyada ilk dəfə Mahmud Kaşğarinin nümunə verdiyi oğuz qeydli sözlər sonrakı dövrlərdə türk dilləri haqqında qələmə alınmış müxtəlif lüğətlər əsasında nəzərdən keçirilmiş, bu sözlərin tarixi inkişafda hansı semantik dəyişikliklərə uğradığı araşdırılmışdır. Həmçinin bu dissertasiyada ilk dəfə olaraq oğuz qeydli sözlərin işığında, başqa sözlə desək, linqvistik baxımdan Azərbaycan tarixinin müəyyən mərhələsinə də münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları: Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını dünya, eyni zamanda, Azərbaycan türkoloqlarının

Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri haqqında söylədikləri elmi və metodoloji fikirlər təşkil edir. Tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri Azərbaycan dilinin oğuz leksik qatlarını araşdırmaq olduğundan, dissertasiyanın əsas ideya mənbəyi kimi AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Tofiq Hacıyevin 1983-cü ildə yazıb çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri” adlı məqaləsi qəbul olunur (9).

Tədqiqat zamanı bir sıra qısaltmalardan da istifadə olunmuşdur: DLT- “Divanü lüğat-it-türk”; DQK – “Dədə Qorqud kitabı”; DTS- Drevnetyurkskiy slovar; ES – Etimoloqiçeskiy slovar tyurkskix yazıkov.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti: Tədqiqatdan alınan nəzəri müddəalar türkologiya elmində Azərbaycan dilinə və Azərbaycan tarixinə olan ənənəvi baxışların müəyyən dərəcədə dəyişməsi ilə yadda qala bilər ki, bu da onun nəzəri əhəmiyyətini müəyyən edir.

Dissertasiyanın nəzəri dəyəri onun təcrübi əhəmiyyətini də şərtləndirir. Belə ki, nəzəri nəticələrdən müxtəlif əsərlərdə elmi-nəzəri problemlərin qoyuluşu, leksik vahidlərdən isə dərslik və tədris vasitələrinin yazılışı zamanı nümunə kimi istifadə etmək olar .

Tədqiqatın aprobasiyası: Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu dissertantın çap etdirdiyi “Mahmud Kaşğarinin oğuz dünyası” (Bakı-2010) adlı monoqrafik tədqiqatında, Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin nəşr etdiyi “Elmi məcmuə”də, AMEA Folklor İnstitutunun nəşri olan “Elmi axtarışlar” məcmuəsində və digər dərgilərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertant Mahmud Kaşğarinin anadan olmasının 1000 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq xarici ölkələrdə keçirilmiş konfranslarda da iştirak etmiş, 21-22 fevral 2008-ci ildə Türkmənistan Respublikasında, 17-19 oktyabr 2008-ci ildə isə Türkiyənin Rize Universitetində təşkil olunmuş konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Tədqiqatın quruluşu: Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiq tarixi, elmi yeniliyi, nəzəri və metodoloji əsasları, elmi və təcrübə əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Dissertasiyanın **I fəslı “Divan”da oğuz anlayışı** adlanır və iki bölmədən ibarətdir. **“Türklərin və oğuzların yaşadığı tarixi-coğrafi məkan. Oğuzlar türk xalqlarından biri kimi. Mahmud Kaşğari oğuzlar haqqında”** adlanan birinci bölmədə göstərilir ki, XI əsrin ikinci yarısında Mahmud Kaşğari türklərin yaşadığı coğrafi ərazini aşağıdakı şəkildə təsvir edir, Rum – Bizans sərhəddindən Çinə qədər: “Rum ölkəsindən tutmuş Maçinədək türk ellərinin hamısının boyu (uzunluğu) beş min, eni üç min fərsəx, tamamı səkkiz min fərsəxdır”(15,104). “Bu gün uzunluğu beş min fərsəx, eni üç min fərsəx, cəmisi səkkiz min fərsəx olan türk ölkəsinin sərhədlərinin ucları Abisgün (Xəzər) dənizində birləşərək Rum diyarından və Özçənddən Çinə qədər uzanır”(17,152). Prof. T.Hacıyevin də qənaətinə görə, türklər Ön Asiyada ən qədim zamanlardan, hətta şumer dövründə də yaşamışlar (10). Türklərin Ön Asiyada, o cümlədən Azərbaycan və Arran ərazilərində ən qədim zamanlardan yaşamalarını prof. F. Ağasıoğlu (2) da öz əsərlərində söyləyir. Mahmud Kaşğari də Rumdan şərqdəki torpaqlarda türklərin daha qədimdən yaşadıklarını bildirir. Səlcuqların Ön Asiyaya, daha konkret desək, Xəzər dənizinin qərbinə yürüşünü XI əsrlə bağlasaq, onda Mahmud Kaşğarinin dediyi sözlərin əhəmiyyəti bir daha aydınlaşar. Çünki Mahmud Kaşğarinin qələmə aldığı “Divan”ın yazılma tarixi, 1072-74-cü illər, təqribən səlcuqların Ön Asiyaya ilk yürüşləri olan, 1071-ci ildə baş vermiş Malazgird döyüşü ilə üst-üstə düşür. Bu isə o deməkdir ki, oğuz-səlcuq türkləri buraya yeni gəlməyə başlamış, yerli türklər isə burada daha qədim zamanlardan məskunlaşmışlar. Mahmud Kaşğari Rumdan şərqdəki torpaqlarda türklərin qədim zamanlardan yaşadığı faktını çox sadə və sakit şəkildə qələmə almışdır: “ Rum ölkəsinin yaxınlığından şərqə doğru tərtib etməklə şərqdəki müsəlman olan və olmayan oğuz boylarının yerlərini də bildirdim. Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy bəcənəkdir. Sonra kılçak (qırpaq), oğuz, yəmək, başğırt, basmıl, kay, yabaku, tatar, kırkız (qırğız) gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar. Bu boylar Rum ölkəsinin sərhəddindən şərqə doğru bu ardıcılıqla məskunlaşmışlar”(15,77). Mahmud Kaşğari bu torpaqların sadəcə türk torpaqları olduğunu deməklə kifayətlənməyərək, hansı türk tayfasının bu torpaqların hansı ərazisində

yaşadığını da dəqiq bildirir. “*Edhgiş* Özçənddə yerləşən bir türk oymağı (15,161). “*Ötüken* Tataristan çöllərində bir yer adı, uyğur elinə yaxındır”(15,94). “*Aramut* Uyğur ellərinə yaxın bir yerdə yaşayan bir türk boyu” (15,194) və s.

Mahmud Kaşğarının “Divan”da ən geniş şəkildə məlumat verdiyi türk xalqlarından biri də oğuzlardır. Türkoloji ədəbiyyata görə oğuzların IX-XI əsrlərdə Sırdərya, Amudərya hövzələrində və onlara yaxın olan bölgələrdə yaşadıklarını görürük. Mahmud Kaşğari də XI əsrdə oğuzların əsasən bu bölgədə daha çox məskun olduqlarını bildirir. Mahmud Kaşğariyə görə Sitkün, Manqışlaq, Suğnaq, Qərnağ oğuz şəhərləri olub, Xəzərin şərqində yerləşmişlər. Amma bir qədər yuxarıda dediyimiz kimi, Mahmud Kaşğari türkün sərhəddini qərbdə Rum sərhəddindən başlayır. Və burada, Rum sərhəddində, konkret olaraq hansı tayfanın, hansı türk xalqının yaşadığını dəqiq göstərir: “Bəçənək, Rum yaxınlığında yaşayan türk boyu...”(15,469). Kaşğari bir neçə yerdə açıq-aşkar yazır: “Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy bəçənəkdir...”(15,77), “Rum diyarındakı bəçənəklərə qədər...”(15,104). Böyük türkoloqun sözlərinə görə bəçənəklər oğuzdurlar. Mahmud Kaşğari Rum sərhəddindən danışarkən məhz oğuz olan beçeneklərdən bəhs edir. Mahmud Kaşğari “Divan”da açıq-aşkar yazır: “Bəçənək – bir oğuz boyu. Bu söz Biçənək şəklində də yazılır”(15,469). Sonrakı məlumatlarında isə beçeneklərin məhz oğuz olduğunu dolayısı yolla da bir neçə dəfə xatırladır: “Rum ölkəsindən Çinə qədər bütün oğuzlar və köçərilər...”(15,497), “Rum ölkəsinə qədər oğuzlar, suvarlar və qıpçaqlar...”(17,143) və sairə. Deməli, buradan belə bir nəticə çıxır ki, Mahmud Kaşğari dövründə Rum diyarına yaxın ərazilərdə türk tayfalarından oğuzlar, oğuz tayfalarından isə beçeneklər məskun olmuşlar. X-XI əsrlərdə Şimali Azərbaycanın, başqa sözlə desək, tarixi Azərbaycan və Arran ərazilərinin Rum sınırına yaxın ərazilər olduğunu nəzərə alsaq, ən azı Arranda da məhz oğuzların və oğuzlardan da beçenek boyunun daha çox məskun olduğunu söyləyə bilərik. Lakin, görünür, bu torpaqlarda yaşayan türklər, öz etnik və dil xüsusiyyətlərinə görə Orta Asiyada yaşayan türklərdən, oğuzlardan fərqləndiyi üçün Mahmud Kaşğari də onların üzərində əsaslı şəkildə dayanmamış, öz fikrini, əsasən, Orta Asiyada yaşayan türklərin və yeni qüvvə ilə meydana çıxan oğuz-səlcuqların üzərinə yönəlmişdir.

Amma oğuzlardan danışarkən Mahmud Kaşğarının “Divan”ın müxtəlif yerlərində bir qeydi bir neçə dəfə xatırlatması maraqlıdır. Belə ki, “Divan”ın bir neçə yerində Mahmud Kaşğari “oğuzlardan bəziləri”

ifadələrini işlədir. Bu fikir bir daha oğuzların olduqca böyük ərazidə yaşadıklarını göstərməklə bərabər, eyni zamanda onların bir-birlərindən leksik-qrammatik və digər xüsusiyyətlərə görə də fərqləndiyini bildirir. Bu mənada, Kaşğari “Divan”da bilavasitə Azərbaycan oğuzlarının adlarını çəkməsə də, bizə elə gəlir ki, hər halda dolayısı yolla Azərbaycan oğuzlarının da dil faktlarına toxunmuşdur. Akademik M.Şirəliyevin də müəyyən araşdırmalardan sonra belə bir qənaətə gəlməsi fikrimizi bir daha təsdiq etmiş olur: “Doğrudur, Mahmud Kaşğari “Divan”ında Orta Asiyadakı türk dillərindən bəhs edir və Xəzər dənizinin o biri sahilində yaşayan xalqların türk dilləri, yəni Qafqazda mövcud olan türk dilləri yada salınmır. Lakin “Divan”da oğuz-qıpçaq dillərinə aid olan materiallar imkan verir deyək ki, qeyd olunan bir sıra əlamətlər Azərbaycan dilinə də xasdır”(32).

I fəslin ikinci bölməsi “Türk dilləri, onların Mahmud Kaşğari tərəfindən coğrafi və elmi bölgüsü. Mahmud Kaşğari oğuz dili və onun xüsusiyyətləri haqqında” adlanır. Bu bölmədə göstərilir ki, Mahmud Kaşğari “Divan”da türk xalqları, onların yerləşdiyi coğrafi məkan, bu xalqların etnik, etnoqrafik xüsusiyyətləri, adət-ənənələri və s. haqqında nə qədər bəhs etsə də, bu əsəri yazmaqda onun məqsədi ilk növbədə türk dilləri barəsində məlumat vermək, onun leksik zənginliyini göstərmək və ən əsası türk dillərini ərəb dünyasına təqdim etməkdən ibarət olmuşdur. “Divan”da biz qıpçaq, oğuz, yağma, çigil, uğraq, çaruq, qay, yabaqu, tatar, basmıl, suvar, bulğar, toxsı, argu və sairə xalqların geniş dil mənzərəsi ilə rastlaşırıq. Tədqiqatçıların qeydinə görə, Mahmud Kaşğari fonetik-morfoloji xüsusiyyətlərinə görə türk dillərini iki qrupa bölür : “Şərqi qrupu və qərbi qrupu. Şərqi qrupuna çigillərin, toxsıların, yağmaların, Kaşğarın şəhər əhalisinin və Maçinə qədər olan başqa tayfaların, xaqaniyyə türkcəsi, qərbi qrupuna isə yeməklərin, qıpçaqların, oğuzların, peçeneqlərin, bulqarların, süvarların, Rumdan şərqdə yaşayan digər tayfaların dilləri daxildir”(27,14). Mahmud Kaşğariyə görə dillərin ən asanı oğuzların, ən doğrusu isə toxsı ilə yağmaların dilidir. Onun fikrincə, İrtiş, İla, Yəmar, Etil çayları boyunca yaşayan xalqların dili də doğru türkcədir. Mahmud Kaşğari bu irmaqlar boyu yaşayan dillərin ən gözəli kimi Qaraxanilər dövlətinin tərkibində yaşayan insanların dili olan xaqaniyyə türkcəsini göstərir. Beçeneq, süvar, bulqar dillərinə gəlincə isə Mahmud Kaşğari onların leksik vahidlərinin sonlarının qısaldılmış olduğunu söyləyir. Mahmud Kaşğari hər bir tayfanın əslində öz dili olduğunu da vurğulayır. Məsələn, onun qeydinə görə, qay, tatar, yabaqu, basmıl, çomul boylarının hər birinin öz dili vardır.

Böyük türkoloq uyğurların da öz türkcə bir dilləri olduğunu söyləyir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Mahmud Kaşğari bütün türk tayfalarının türkcəni də gözəl bildiklərini göstərir. Mahmud Kaşğari türkcə dedikdə xaqaniyyə türkcəsini əsas götürməklə, bütün bu tayfalar arasında ümumüsiyyə vasitəsi olan ədəbi dil anlayışını nəzərdə tutur (9,16). Qeyd etmək lazımdır ki, böyük türkoloq bu sözü əsər boyu dəfələrlə təkrarlamaqla, bu barədə öz fikrini qəti şəkildə bildirir. Məsələn, o, yazır: “Köçəri xalqlardan olan çomul boyunun dili ayırıdır, lakin türk dilini yaxşı bilirlər. Kay, yabaku, tatar, basmıl boyları da belədir. Hər boyun özünəməxsus ayrı ləhcəsi olsa da türkcə gözəl danışirlər”(15,104).

Ümumiyyətlə, Kaşğari ən təmiz dil kimi heç bir dillə qarışığı olmayan dili nəzərdə tutur: “Ən təmiz və doğru dil yalnız bir dil bilən, farslarla qarışmayan və əcnəbi ölkələrə gedib-gəlməyən adamların dilidir”(15,103). Tərkibində digər dillərin leksik vahidləri olan türk dilləri isə onun nöqteyi-nəzərinə görə, əsasən şəhərlilərin dili və fars dilinə qarışan dillərdir: “İki dil bilən şəhərlilərlə oturub-duran adamların dili nöqsanlıdır”(15,103). Belə dillərə o, soğdaq, gəncək, arğu boylarının, xotən, tübüt, tanqut xalqlarının, Balasağun, Tiraz, Beyza və İsbicabdan Arğuya qədər olan bütün şəhərlilərin dilini daxil edir.

Prof. Ə.N.Nəcibə görə, Mahmud Kaşğari öz “Divan”ında 31 türk dialektinin adını çəkir (26,33). Biz isə apardığımız tədqiqata əsasən “Divan”da 28 adda türk dili ilə rastlaşırıq: awus (şam) bulğarca (15,130), arıq (çadır örtüyü) barsğanca (15,133), ökil (çox) qırçaqca (15,142), idhrik (qatı, sərt nəsnə) arğuca (15,165), öndürdi (Tənqri ot öndürdi= Tanrı bitki bitirdi, ol anı əwğə öndürdi=o, onu evə yönəltdi) uyğurca (15,264), koç (qoç) oğuzca (15,337), aba (ana) oğuzca. *Karluq türkmənləri* bu sözü p ilə deyirlər (15,151), otluk (yemlik, axur) itlik əhalisinin dilində (15,162), çər (bədənin ağırlığını bildirən bir sözdür. Ər çərləndi= adamın bədəni ağırlaşdı) xaqaniyyə dilində (15,338), sipüt (qara bibər və istiot kimi yeməyə vurulan ədviyyat) kaşğarca (15,363), karıt (söymək) türkməncə (15,363), çüşək (ot, çəmən) soğdca (15,389), kəstər (saxsı) uç dilində (15,446), çaxşaq (qurudulmuş qaysı və üzüm) karluqca (15,456), şin (taxt) çigilcə (15,143), ortan (tuman, libas) Bunu yağma elində eşitdim (15,170), oxşadı (at oxşadı =at yatdı deməkdir). Bu söz ancaq ata aiddir, başqasında işlənməz. Yəmək, yabaku və köçəri xalqların bəzilərinin dilindədir (15,307), kırnak (cariyə) yabaku, *kay*, *çomul*, *basmıl*, oğuz, yəmək və qırçaq dillərində (15,459), “Çigil, yağma, *toxı*, arğu, Yuxarı Çinə qədər uyğur dillərində sözün kökünə ka-lı və qalın ahəngli sözlərdə v,ğ (yəni -

ğü), incə ahəngli sözlərdə v,k (yəni -gü) artırılır. Oğuz, qıpçaq, *bəçənək*, bulğar dillərində i,s,w artırılır”(16,83), kat : yəmək, qıpçaq, kay, *tatar*, çomul dillərində istənilən ağacın meyvəsinə də (kat) deyilir (17,149), katlandı (yığac kaylandı=ağac meyvələndi) qıpçaq, yəmək, *oğrak* dillərində (17,190) , nəlük (nə üçün) başqa türklərin dilində (15,391) , yuxarı Çinə qədər çigil, yağma, toxsis dillərində sözlər zəmməli, Rum ölkəsinə qədər oğuzlar, *suvarlar* və qıpçaqların dilində isə fəthəli olur (17,143).

Prof. Ə. Nəcibə görə, Mahmud Kaşğari “Divan”da yalnız bir dilə aid olan sözlərdən misal gətirmək məqsədilə arqu dilinə 42 dəfə, barsqan dilinə 6, bulqar dilinə 6, ıtlık dilinə 1, karluk dilinə 7, gəncək dilinə 17, qıpçaq dilinə 15, karluk türkmən dilinə 1, kıtaya (xıtay) 1, köçəyə 1, oğuz 232, soquta 1, tübütə 2, türk dilinə 9, öz türk dilinə 5, uyğur dilinə 10, kaşğar dilinə 3, uç dilinə 3, xötən dilinə 1, çigil dilinə 44, yağma dilinə 5 dəfə müraciət etmişdir. İki dildə işlənən sözlərdən arğu-bulğar dilinə 1, arğu-türkmən dilinə 1, arğu-yağma dilinə 2, barsğan – uç dilinə 1, yəmək-yabaku dilinə 3, yəmək-yağma dilinə 1, karluk –türkmən dilinə 1, gəncək-xötən dilinə 2, oğuz-qıpçaq dilinə 25, oğuz-arğu dilinə 2, oğuz-türkmən dilinə 1, tatar-yabaku dilinə 1, türk-türkmən dilinə 1 misal nümunə verir. Üç dilə aid olan sözlərdən isə o, arğu-karluk-yağma dillərinə 1, yəmək-qıpçaq-oğuz dillərinə 1, yəmək-qıpçaq-suvar dillərinə 1, qıpçaq-oğuz-suvar dillərinə 4, qıpçaq-oğuz-öz türk dillərinə 1, qıpçaq-oğuz-yağma dillərinə 2, qıpçaq-toxsis-yağma dillərinə 1, toxsis-çığıl-yağma dillərinə 1 nümunə verir. Üçdən çox dilə aid olan sözlərə gəldikdə isə bunların işlənmə tezliyi bir o qədər də yüksək deyil. Belə sözlər cəmi beşdir. Belə ki, Kaşğari bu dillərdən arğu-yəmək-oğuz-toxsis-yağma dillərinə 1, basmıl-yəmək-kay-qıpçaq-oğuz-çomul-yabaku dillərinə 1, bulğar-yəmək-qıpçaq-suvar dillərinə 1, qıpçaq-oğuz-toxsis-yağma dillərinə 1, qıpçaq-toxsis-türkmən-yabaku-yağma dillərinə 1 nümunə verir (28,36-37).

Prof. Ə.Nəcibin Mahmud Kaşğari “Divan”ı üzərində apardığı yuxarıdakı tədqiqat əyanilik baxımından bir neçə nöqtəyi-nəzərdən maraqlıdır. İlk növbədə bu hesablamalardan aydın olur ki, həqiqətən də, Mahmud Kaşğarinin elan etdiyi kimi, “Divan”da əsas leksik ağırlığı oğuz dili öz üzərinə götürür. Bundan əlavə, oğuzların hansı dillərlə ünsiyyətdə olduğu və eyni zamanda oğuz tayfalarının etnik baxımdan hansı türk tayfalarıyla daha çox qaynayıb-qarıxdığı da aydınlaşır. Belə ki, bu siyahıya əsasən, biz, Mahmud Kaşğaridə oğuzların ən çox qıpçaqlarla dil əlaqəsində olduğunu görürük. Bu faktı “Divan”da 25 sözün eyni zamanda həm qıpçaq,

həm də oğuz dillərinə aid olması bir daha sübut edir. Daha sonra oğuzların məhz arqularla daha çox ünsiyyətdə olduğu məlum olur. Doğrudur, Mahmud Kaşğari həm oğuz, həm arğu dillərinə aid olan leksik vahidlərə cəmi 2 söz nümunə versə də, Əmir Nəcibə görə, Mahmud Kaşğarının “Divan”ı qələmə aldığı dövrlərə qədər oğuzlarla arqular yanaşı yaşamış və onların bir-birinə leksik baxımdan təsiri olduqca böyük olmuşdur (28,43).

Mahmud Kaşğari “Divan”da türk dillərinin və oğuz dilinin fonetik-morfoloji xüsusiyyətlərinin müqayisəli izahına geniş yer verir. Təbii ki, “Divan”ın sonrakı səhifələrində oğuz dilinin leksik tərkibi əhatəli şəkildə əks olunsay da, ilk səhifələrdə Kaşğarının oğuz dilinin fonetik-morfoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat verməsi maraqlıdır. Belə ki, bu məqamda tədqiqatçıların Kaşğarını həqiqətən də türkologiyada müqayisəli metodun pioneri adlandırmaları tamamilə yerinə düşür (27). Məsələn, Kaşğariyə görə oğuzlar qıpçaqlarla bərabər, sözün əvvəlində gələn *y* səsini *əlif* və yaxud da *c* səsinə çevirirlər. Yəni digər türklərin yolçu mənasında işlətdikləri *yelkin*, ilıq su mənasında işlətdikləri *yılığ su* sözlərinə oğuzlarla qıpçaqlar *əlkin* və *ılığ su* deyirlər. Bunun kimi, eyni zamanda, digər türklərin *yincü* dediyi sözə oğuzlarla qıpçaqlar *cincü* deyirlər.

Kaşğariyə görə, oğuzlar və qıpçaqlar həmçinin sözün əvvəlində gələn *m* səsini də *b*-yə çevirirlər. Məsələn, türklər *mən bardum* dedikləri halda suvarlar, qıpçaqlar, oğuzlar *bən bardım* işlədirlər. Həmçinin bu fikri *d* və *t* səsləri haqqında da demək olar. Belə ki, digər dillərə nisbətən oğuz dilində *d* və *t* səslərinin yerdəyişməsi olduqca geniş yayılmış bir hal kimi diqqəti cəlb edir. Kaşğariyə görə, oğuzlar *t* səsini *d*-yə, bəzən isə *d* səsini də *t*-yə çevirirlər. Belə ki, oğuzlar başqa türklərin *təvəy* dediklərinə *dəvəy*, *ot* dediklərinə *od*, eyni zamanda digər türklərin *büqdə* dediklərinə *büktə*, *yekdə* dediklərinə *yiktə* deyirlər və s. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqamda böyük türkoloq bu qaydaların türk dilləri, o cümlədən, oğuz dili üçün ötəri bir hadisə deyil, məhz dəyişməz qanunlar olduğunu dəfələrlə nəzərə çatdırmışdır.

Gördüyümüz kimi, Mahmud Kaşğari bu fikirləri misallar üzrə bütün oğuzlara aid edir. Amma bəzən, onları ümumiləşdirib nəzəri şəkllə saldıqda bu fikirlərin Rum diyarına yaxın oğuzların dilinə daha çox aid olduğunu nəzərə çatdırır. Bu mənada, bu fonetik-morfoloji hadisələrin Azərbaycan oğuzcasına da aid olduğunu nəzərə alsaq, Kaşğarının haradasa Azərbaycan oğuzcasını da nəzərdə tutduğunu güman etmək olar : “ Rum diyarındakı bəçənəklərə qədər suvar və bulğar dilləri bir çox sözlərin sonu kəsilib qısaldılmış türk dilidir” (15,104). “ Sözün qıyası, çigil dilindəki dh

hərfi qərbdə Rum diyarına, şərqdə Çinə qədər uzanan bütün yağma, toxsu, oğuz boyları ilə arğuların bəzilərinin dilində y olur. Rum ölkəsinə doğru uzanan qıpçaqlar və onlara uyanlar tərəfindən dh hərfi z kimi deyilir”(15,106). “Rum ölkəsindən Çinə qədər bütün oğuzlar və köçərilər davamlılıq bildiren ka və ğ hərflərini qısalıq üçün atırlar”(15,497). “Yuxarı Çinə qədər çigil, yağma, toxsu dillərində sözlər zəmməli, Rum ölkəsinə qədər oğuzlar, suvarlar və qıpçaqların dilində fəthəli olur” (17,143) və s.

Dissertasiyanın II fəslı “**Divan**”da oğuz leksikası. Onların leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanır və iki bölmədən ibarətdir. “**Mahmud Kaşğari tərəfindən müəyyənləşdirilən oğuz leksikası**” adlanan birinci bölmədə göstərilir ki, apardıgımız araşdırmalara görə, Mahmud Kaşğari öz “Divan”ında təqribən 28 türk dilinin və yaxud dialektinin leksik vahidlərini əks etdirir. O, “Divan”da bir sıra dillərə aid verdiyi sözləri xüsusiləşdirərək, onların hansı dilə və yaxud dialektə mənsub olduqlarını göstərdiyi kimi, oğuzlara aid sözləri də ayrıca qeyd etmişdir. Mahmud Kaşğari “Divan”da digər dillərə aid olan sözləri, leksik vahidləri bəzən oğuz sözləri ilə də tutuşdurmuşdur.

Prof. Ə.Nəcibə görə, “Divan”da oğuz dilinə aid 232 leksik vahidə təsadüf olunur (28, 36). Bizim apardıgımız hesablamalara görə isə təqribən 300-ə yaxın söz var. Mahmud Kaşğari bu sözləri xüsusiləşdirərək onları təkə leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə deyil, fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə də digər türk sözlərindən fərqləndiklərini nəzərə çatdırmış, onların hansı əsaslarla oğuz dilinə aid olduğunu bildirmək istəmişdir.

Beləliklə, Mahmud Kaşğarinin “Divan”da oğuz dilinə aid etdiyi leksik vahidlərdən bəzilərini aşağıda nümunə kimi göstəririk:

اب EP : təkid və mübaliğə ədatı. Bir şey həddən artıq gözəllikdə vəsf edildiyi zaman söylənir. “Ep edhgü nənq = ep eyi, gerçəkdən yaxşı şey”. Oğuzlar bəmbəyaz mənasında “ap ağ” deyirlər (15,109). DTS-də bu ədat bu məzmununda işlənmişdir (26,175). DTS-də bu ədata, eyni zamanda, *ap* şəklində də bu məzmununda təsadüf olunur (26,47). Budaqov bu ədatı *ap/əb* şəklində verir və şiddətləndirmə ədatı adlandırır (25,6) . Radlovda da biz bu sözə *ap-ak* şəklində, tamamilə “ağ” mənasında rast gəlirik (29,611). Bu ədat DQK-da işlənmişdir: *Ap-alaca gərdəginə gələgörgil. Gəlməz olsan, Baybican qızı Banıçığəgi aldırdın, bəllü bilgil (12, 16).*

اسلا دی USLADI : anladı, “ol usladı nənqni = o, nəsnəni anladı, başa düşdü, xeyiri şərdən ayırd etdi”. Oğuzca, (uslar-uslamak)

(15,310). Radlovda bu söz *us* şəklində “ağıl, dərrakə, müdrüklük” mənalarında işlənmişdir (30,1741). Budaqovda bu sözə *us* şəklində, “məna, anlayış, ağıl, təmkin” mənalarında rast gəlik (25,139). ES-də isə bu sözün geniş mənaları izah olunaraq, onun oğuz və qıpçaq abidələrində işləndiyi qeyd edilir. ES-ə görə bu sözə qıpçaq abidələrində *us* və *es* şəklində təsadüf olunduğu halda, oğuz abidələrində *es* variantına rast gəlinmir (31, 606-607). DQK-da *us* sözü “ağıl, düşüncə, dərrakə, zəka” mənalarında işlənmişdir: *Mərə, dini yoq əqilsiz kafır! Usı yoq, dərnəksiz kafır! ; Necə kim bu düşi gördüm, şundan bəri əqlim – usım dərə bilmən* (12,178).

انك ANQ : “yox, deyil” deməkdir. Oğuzcadır. Bir şeyi etmək üçün əmr alan adam “anq-anq” desə, “yox-yox” deməkdir. (15, 114;) DTS-də bu sözə sağır nun-la *aŋ* kimi, inkar ədatı şəklində rast gəlik (26,46). ES-də verilən qeydə görə türk dilində (Türkiyə türkcəsində) bu sözün təqribən Mahmud Kaşğarının verdiyi semantikaya yaxın mənaları işlənir: “təəccüb etmək, heyrətlənmək, o yan-bu yana baxmaq, ətrafına baxmaq, ağzını açıb baxmaq” və s. *Aŋq bol, yaxud, aŋ-taŋ bol* (31,155). Bizə elə gəlir ki, Mahmud Kaşğarının dediyi semantika da heyrətlə “yox-yox” deməkdir, təəccüblənməkdir. Radlova görə bu söz *aŋ* şəklində işlənərək, nida halında “hm!, yaxşı!” mənalarını bildirir (29,709).

اوج UÇ : Bir şeyin tükənməsi. Oğuzca. “Boyda nə uç bar = boyda, xalqda çoxluğu səbəbilə tükənmə yoxdur” (15,118). ES-ə görə bu fonetik variantda demək olar ki, ancaq oğuz qrupu dillərində işlənir. Digər fonetik variantlarda (məsələn, *uş/öç/uj* və s.), amma bu semantikada digər türk dillərində də təsadüf edilir (31, 611). DTS-də “son, zirvə, sərhəddə yaşayan xalq” mənalarında təsadüf olunur (26, 603). Radlovda bu sözə *uç* şəklində, “uc, kəskin uc, əvvəl, önün sonu” və s. mənalarında rast gəlik (30, 1719). Budaqova görə Azərbaycan dilində bu söz *uc*, Kazan tatarlarının dilində *uç/uc*, qırğız dilində *uş*, başqırd dilində *us* şəklində, “son, zirvə, yuxarı” mənalarında işlənir (25,114). ES-də isə “son, yuxarı, qıraq” mənalarında təsadüf olunur (31, 611). Hər iki mənədə bu məzmun bu və ya digər mənada Mahmud Kaşğarının semantikasına ilə üst-üstə düşür. DQK-da bu sözə “son, tərəf, axır” mənalarında təsadüf edirik: *Bu yağının bir ucın mana bir ucın sana – dedi; Dəmir qapı Dərvəndəki dəmir qapuyi dəpüb alan altmış tutam ala göndərinin ucında ər bəgürdən Qıyan Səlcuk oğlu Dəli Dondar çapar yetdi; Gəlimlü, gedimlü dünya! Axır – son ucu ölümlü dünya* (12,178).

اوغر OĞUR : xeyir, bərəkət. Oğuzca. Yolçuya “ yol oğur bolsun” deyilir ki, “yol uğurlu olsun” deməkdir. Bu, yalnız yolçuluq

zamanı işlənir. (15,126). Bu söz digər türk dillərində *oğur* şəklində işlənsə də, bizə elə gəlir ki, oğuz qrupu dillərdə məhz *uğur* kimi işlənəlməlidir. Çünki ES-in verdiyi bilgiyə görə bu söz türk dilində və qismən də “Dədə Qorqud kitabı”nda *uğur* şəklində işlənmişdir (31, 564-565). Mahmud Kaşğari də bu sözü məhz oğuz dilinə aid etdiyi üçün biz də bu sözü *oğur* kimi yox, *uğur* kimi oxuyuruq. Semantikasına gəldikdə isə istər DTS-də (26, 364), istərsə də ES-də bu sözün məzmunları üst-üstə düşür. Qeyd edək ki, Mahmud Kaşğarının semantikasında “Dədə Qorqud kitabı”nda da bu söz *uğur* şəklində işlənmişdir: “Uğur, bəxt, səadət, xoşbəxtlik”. *Yort oğul! Uğurın açuq olsun, sağ - əsən varub gələsən, Gələcəgin varsa! – dedilər* (12,176). Radlovda bu sözə *uğur* şəklində “təsadüf, xoşbəxt təsadüf, xoşbəxtlik, yaxşı əlamət” semantikasında rast gəlik (30,1010). Budaqova görə, bu söz Azərbaycan dilində *oğur* şəklində işlənsə də, burada da sözün mənaları “tale, təsadüf, yaxşı əlamət, xoşbəxtlik” məzmunundadır (25,140).

II fəslin ikinci bölməsi “Mahmud Kaşğari tərəfindən müəyyənləşdirilən müştərək mənşəli oğuz leksikası” adlanır. Bu bölmədə göstərilir ki, I fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, ilk növbədə “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə və eyni zamanda, elmi ədəbiyyata əsaslanaraq, qətiyyətlə demək olar ki, oğuzlar digər türk tayfaları ilə daima təmasda olduqlarına görə onların dillərindən müəyyən sözlər almaqla bərabər, özləri də bu dillərə böyük təsir göstərmiş və qonşuluqda yaşayan türk xalqları oğuz leksikəsindən əsaslı surətdə yararlanmışlar. Şübhəsiz ki, belə bir qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsində oğuz dili ilə qonşuluqda yaşayan türk xalqlarının müştərək leksikası meydana gəlmişdir. Həmin leksik vahidlərin bəziləri aşağıdakılardır.

اَفْ **ƏWƏT** : “bəli”, “oldu” mənasında bir sözdür. Bunun üç cür tələffüzü var. Yağma, toxsi, qıpçaq boyları “əwət”, oğuzlar “əmət/əvət”, digər türklər “yəmət” deyirlər (15,124). DTS-də bu söz *əvət* şəklində, Mahmud Kaşğarının semantikasında rast gəlik (26,189). DQK-da da bu söz *əvət* şəklində işlənmişdir: “*Bu yaxşı yigitlərin canını sənmi alursan?*” – dedi: “*Əvət, mən aluram*”, - dedi; *Dəli Domrul aydır: “Mərə, al qanatlı əzrayil, sənmişən?”- dedi: “Əvət, mənəm*”, - dedi; *Əvət, həm mana eki adam verin, yeməgün bənim bişürsün, mən yiyəyim* (12,85).

اِدِش **İDİŞ** : qədəh, piyalə. Yağma, toxsi, yəmək, oğuz və arğuların dillərində *tas*, *tava*, *ləyən*, *qazan* kimi hər şeyə *idiş* deyilir (15,131). DTS-ə görə bu sözə digər türkdilli abidələrdə də, əsasən, Mahmud Kaşğarının fonetikasi və semantikasında təsadüf edirik (26,203). ES-ə görə bu söz bir sıra türk dillərində, eyni zamanda, abidələrdə də

işlənmişdir. Belə ki, digər abidələrdə və türk dillərində bu sözə *idiş* forması əsas olmaqla, *ıdıs/ idis/ ides/ edis/ ediç/ ədiş* fonetik variantlarında da rast gəlirik. Lakin ES-ə görə bu söz bütün türk dillərində və abidələrdə yenə də Mahmud Kaşğarının semantikasında – “qədəh, qab-qacaq” mənalarında işlənmişdir (31,328). Radlov da bu sözü *idiş* şəklində verərək, “qab, vaz” mənasında izah edir (30,1510). Budaqova gəldikdə isə o, bu sözün türk dillərində *idiş/ıdıs* fonetik variantlarda işləndiyini qeyd edərək, “ümumiyyətlə qab-qacaq” məzmununu əks etdirdiyini bildirir (25,183).

ارق **ARIK** : **arıq, zəif, cılız. Oğuz və qıpçaq dillərində** (15,135). Mahmud Kaşğaridə bu söz qaf ilə *arıq* şəklində verilmişdir. DTS-də bu sözə digər abidələrdən gətirilən nümunə ilə, Mahmud Kaşğarının fonetika və semantikasında təsadüf edirik (26,52). Budaqovda isə bu sözə *aruq/arıq/arığ/aruğ/arıx* şəklində rast gəlirik ki, bu sözün mənası “arığ, incə” deməkdir (25,34). Radlovda bu söz *arık* şəklində qeydə alınaraq, “arıq, zəif, zəifləmiş, xəstə” mənalarında əks olunmuşdur (29,268). Bu söz DQK-da da işlənmişdir: *Simüz qoyun, arıq toqlı sənin qapundan kafərlərə vermədim; Altında Al ayğırı arıq oğlan; Simüzün al, aruğın qo; Aruq candan eki qarındaşı Dəpəgöz əlində həlak oldu* (12,22).

ايغ **AYIĞ** : **ayı. Oğuz, qıpçaq və yağma ləhcələrində “adlığ” sözü yerində işlənir** (15,149). Bu sözə DTS-də həm *ayığ* və həm də *adığ* şəklində, Mahmud Kaşğarının fonetikasi və semantikasında rast gəlirik (26,10-29). ES-də isə bu sözə *ayı* şəklində təsadüf edirik. Lakin ES-ə görə türk dillərində və mənabələrdə bu söz bir sıra fonetik variantlarda işlənmişdir: *ayub/ əyub/ ayu/ ayıb/ azığ/adığ/ayığ* və s. (31,112). Budaqov da bu sözü *ayu/ayi/əyi* şəklində, “ayı” mənasında verir (25,215). Radlovda isə bu söz *ayıq* şəklində, “ayı” mənasında qeydə alınmışdır (29,220).

ایمک **ƏPMƏK** : **yağma, toxsı boylarının, oğuzların və qıpçaqların bir qisminin dilində “çörək” deməkdir. Bunun ərəb dilində örnəyi vardır. Məxrəc qalınlığı səbəbilə p hərfinin vav hərfinə, vav hərfinin t hərfinə çevrilməsi kimi; necə ki, and içərkən billah, vallah, tallah deyilir. Fəqət bu qayda türkcəyə uyğun deyil** (15,164). Bu sözə DTS-də *epmək* şəklində, Mahmud Kaşğarının semantikasında rast gəlirik (26,175). Azərbaycan dilinin Şəki, Ağdam, Bolnisi, Gədəbəy, Goranboy, Qarakilsə, Mingəçevir, Tovuz, Yevlax, Göyçay, Kürdəmir, Ağdaş, Culfa, Naxçıvan, Çəmbərək, Dərbənd dialektlərində bu söz *epbex’, apbax’, əppək*, *əpbəy, əppəg, əppəy* şəkillərində işlənir (3,151-163).

اشتی **AŞATTI** : **yedirdi, “ol manqa aş aşattı= o mənə yemək yedirdi”**. Bu sözü türklər ən çox xanların, bəylərin ziyafəti haqqında

deyirlər. Oğuzlar isə hər yemək üçün belə söyləyirlər. Oğuzların dediyi qaydaya uyğundur, (aşatur-aşatmaq) (15,253). Bu sözün kökü *aş*-la bağlı olduğuna görə, bu barədə Mahmud Kaşğarinin özünün nümunə verdiyi *aşlıq* sözünə və onun izahına baxmaq olar. Təbii ki, *aş*-la bağlı DLT-də bir neçə söz öz əksini tapmışdır. Lakin Mahmud Kaşğari *aş* kökü ilə bağlı olan bu iki sözü ayırmış, *aşlıq* və *aşattı* sözlərinin ancaq oğuzlar tərəfindən işləndiyini göstərmişdir. Bu sözə DTS-də *aşat* şəklində, Mahmud Kaşğaridən gətirilən nümunə ilə onun semantikasında təsadüf edirik (26,63). ES-də *aş* sözünün mənaları sırasında “qonaq etmək, yedirtmək” mənası da öz əksini tapır (31,210). Budaqovda isə *aş* sözünün törəmələri sırasında *aşatmaq* feilinə rast gəlirik ki, bu da “yedirtmək, qıdalandırmaq” deməkdir (25,49). Radlovda bu sözə *aşat* şəklində, “yemək vermək, yedizdirmək, qıdalandırmaq” mənalarında rast gəlirik (29,591).

Dissertasiyanın III fəslı “**Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki oğuz leksikası və Azərbaycan dili**” adlanır və iki bölmədən ibarətdir. “**Divan**”dakı **oğuz və ümumtürk leksikası Azərbaycan dili kontekstində**” adlanan birinci bölmədə göstərilir ki, “Divan”ın oğuz leksikası istər tarixən Azərbaycan ədəbi dilində, məsələn, elə konkret olaraq “Dədə Qorqud” dastanlarının dilində və istərsə də müasir Azərbaycan dilində öz əksini tapmışdır. Belə ki, oğuz leksikasına aid olan həm “Divan”da rast gəldiyimiz, həm də “Dədə Qorqud”un dilində işlənmiş *us, oğur/uğur, əlig, ak, örgən, inqək, ayruk, alma, ərməğan, qat, qoç, qurt, tamur, qoşni/qonşu, kələcü, çapıtğan, savaşdı, çaldırdı, çalturdu, bəkləndi, yazdı, yas, sordi, bağırdı, buyurdu, dədə, dəvə, dəli, qonakladı, sınquk, dərin, ağıl və s.* kimi sözlər dediklərimizə sübut ola bilər. “Divan”da oğuz leksikasına aid olan bəzi sözlər Azərbaycan dilinə aid bəzi abidələrdə və həmçinin Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində də işlənəməkdədir. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, Mahmud Kaşğarinin göstərdiyi və göstərmədiyi oğuz leksikası Azərbaycan dilinin leksikasında mühüm rol oynamışdır.

Lakin Mahmud Kaşğarinin oğuz leksikasına aid etdiyi sözləri Azərbaycan dili ilə tutuşdurduqda qarşımızda yeni mənzərə açılır, Azərbaycan dilində daha qədim oğuz leksik qatının olması faktı üzə çıxır. Belə ki, biz azərbaycanlılar səlcuq oğuzları kimi, başqa sözlə desək, Mahmud Kaşğarinin “Divan”ındakı oğuzlar kimi *bən* deyil *mən*, *aba* deyil *ana*, *ata*, *kayır* deyil *qum*, *kələcü* deyil *söz*, *ayıt* deyil *dedi*, *kardı* deyil *qatdı*, *qatdı-qarışdırdı*, *balık* deyil *palçıq*, *taşığı* deyil *çıxdı*, *çümğük* deyil *qarğa* və s. deyirik. Eyni zamanda biz böyük türkoloqun oğuzlara aid

etdiyi sözlərin böyük əksəriyyətini – *aluk, ikit, anq, uylanq, arsu, arsalık, inqir, sögüş, büküm, kübən, sındı, kündi, süyran, çümğük, sürçük, künçük, təgirmək, küvürgən, tubuldu, karturdu, yuş, yerdəş, muş, kovuz, küvük, bayık, yüligü, baynak, kibə, kova, minqar, yengəc, təngəlgüc* və s-ni dilimizdə işlətmirik. Lakin maraqlıdır ki, “Divan”da Kaşğarının nümunə verdiyi oğuz qeydli sözlərin əksəriyyətinə bu gün Azərbaycan dilində deyil, məhz Anadolu türklərinin dilində təsadüf edirik.

Amma Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində yüzlərlə və bəlkə də minlərlə, yanında heç bir dilə mənsubluğu qeyd olunmayan sözlər vardır ki, biz bu gün də həmin sözləri qeydsiz-şərtsiz başa düşür, eynilə Mahmud Kaşğarının semantikasında olduğu kimi dilimizdə işlədirik. Belə sözlərə misal olaraq bəzilərini göstərə bilərik: *ərük* (*ərik*), *oğul, üzüm, ölüm, ertə, ördək, ərlük, axsaq, armut, alma, oğlaq, ayran, bir, tər, köç, bit, əsdi (külək), eşdi (qumu), oxşadım (mən anı oxşadım), oğurluq, örtildi (göy örtüldü), uçurdu (quş), içtürdi (ol manqa su içtürdi), öpdürdi, oyuldu (yer), boz, toz, tuz, tiz (diz), buz, söz, tiş (diş), bel, tul (dul qadın), qol, göl, yer, yol, yel* və s.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, istər qədim, istərsə də müasir Azərbaycan dili özündə oğuz dilləri qrupunun elementlərini daha çox əks etdirərək, bu xüsusiyyətlərə görə müasir tədqiqatçılar tərəfindən türk dillərinin oğuz dili qrupuna aid olunsa da, əslində oğuz dilinin oğuz-səlcuq yarımqrupu ilə bərabər, bu dilin qədim qatlarını özündə ehtiva edir.

III fəslin “Duvan”dakı oğuz leksikasının Azərbaycan dili tarixində yeri” adlı ikinci bölməsində göstərilir ki, Azərbaycan türkoqları haqlı olaraq elə ilk baxışdan, adi müqayisələrdən də görüldüyü, nəzərə çarpdığı üçün Azərbaycan türklərini-oğuzlarını Orta Asiya oğuzlarından fərqləndirmişlər. Məsələn, xalq yazıçısı Anar “Dədə Qorqud” oğuzlarından danışarkən elmi məntiqin və faktların gücünə əsaslanaraq yazır: “Bəzən ümumi oğuz anlayışı “Kitabi-Dədə Qorqud”da haqlarında bəhs edilən oğuzlarla tam eyniyyət təşkil etmir. Müvafiq mətnlərlə tanış olduqda aydın görürsən ki, runik daş abidələrdə öz həyatlarını əks etdirmiş “Orxon oğuzlarıyla”, nəğmələri, zərb-məsəlləri, rəvayətləri, “Divanü lüğat-it-türk”də toplanmış oğuzlarla, X əsrin ərəb diplomatı İbn Fədlanın Volqa boyunda rastlaşdığı, məişətlərini, adətlərini müfəssəl və müəyyən ifratla, ikrahla təsvir etdiyi oğuzlarla, hətta Xivəli Əbülqazi xanın “Şəcəreyi-tərakimə”sində tarixləri qələmə alınmış oğuzlarla

“Dədə Qorqud oğuzları”nı bir sıra ümumi cəhətlər yaxınlaşdırsa da, bunlar başqa-başqa xalqlardır”(1,92).

Biz bu fərqi Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk”ünü araşdırarkən də görürük. Ən azı dil səviyyəsində. Məlum olduğu kimi Kaşğari XI əsr oğuzlarından - onların dillərindən, leksik vahidlərindən bəhs edir. Bu oğuz leksik qatını Azərbaycan dili ilə azacıq da olsa tutuşdurduqda, Azərbaycan dilində oğuz dilinin daha qədim leksik qatlarının mövcudluğu faktı ortaya çıxır. Təbii ki, Azərbaycan türkoqları bu prosesi duymuş, Azərbaycan oğuzlarının Kaşğari oğuzlarından, Azərbaycan oğuz dilinin isə XI əsr oğuz dilindən fərqli bir şey olduğunu doğru olaraq qeyd etmişlər. Bu mənada prof. Tofiq Hacıyevin mülahizələri olduqca dəqiqdir: “Azərbaycan dilində oğuzca iki qat təşkil edir. Birinci qat eramızdan əvvəl ən qədim dövrlərdən Azərbaycan dilinin əsasını təşkil edən fonetik, qrammatik xüsusiyyətlər və qədim əsas lüğət fondudur. İkinci qat orta əsrlərdən yaranan, başqa oğuz dillərilə yeni əlaqələrin nəticəsində nüfuz edən faktlarla qaynayıb qarışmanın nəticəsidir”(9,18).

Bu mənada, Azərbaycan dilində qədim oğuz leksik qatının olmasını aşağıdakı şəkildə əsaslandırmaq olar. Belə ki, görkəmli rus türkoqou N.A.Baskakov hun dövlətinin, hun dilinin parçalanarkən iki qola, qərbi hun və şərqə hun qollarına ayrıldığını yazır (24,103). Onun bu bölgüsünə diqqətlə nəzər salsaq, bu qolların hər ikisində oğuz budağının aparıcı mövqeyə malik olduğunu görürük. Bu bölgüyə əsasən, demək olar ki, qərbi hun qoluna aid olan Azərbaycan oğuzları hun dövlətindən ayrılarkən Orta Asiyada durmadan, birbaşa Azərbaycana gəlmiş və bu ərazilərdə məskunlaşmışlar. Eyni zamanda, qərbi hun qolunun oğuz budağının başqa bir qismini təşkil edən oğuzlar isə ilk növbədə Orta Asiyada məskunlaşmış, sonradan səlcuq dövlətinin tərkibində Ön Asiyaya yürüş etmişlər. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda Azərbaycan dilinin tərkibində olan birinci oğuz leksik qatının tarixi, eyni zamanda Azərbaycan dilinin birinci oğuz qatı ilə ikinci oğuz qatı, yəni oğuz-səlcuq qatı arasında olan fərqlərin mahiyyəti aydınlaşmış olur.

Azərbaycan dilində olan ikinci oğuz leksik qatının tarixi taleyi isə birinci qata nisbətən daha aydındır. Professor Tofiq Hacıyev yazır: “Müasir Azərbaycan dilində və yazılı abidələrimizin dilində ilk orta əsrlərin və orta əsrlərin oğuzcası daha aydın görünür. Bu dövrlər, xüsusilə eramızın V-VII əsrləri, azərbaycanlıların etno-lingvistik və tarixi-sosial əlamətlərinin ümumiləşərək yenidən qurulduğu dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycanın yerli oğuzları ilə Orta Asiyadan gələn oğuzların iqtisadi, mədəni, siyasi təmasları

azərbaycanlıların yenidən təşkilinə müəyyən təsir göstərir. Bu qarşılıqlı əlaqə - təsir XI-XII əsrlərə qədər gəlir”(9,25).

Bizə elə gəlir ki, Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri hər sahədə, xüsusilə də dil sahəsində professor Tofiq Hacıyevin dediyi tezi sübut edir. Belə ki, Mahmud Kaşğarının oğuz leksikasının Azərbaycan dilində ikinci oğuz leksik qatı olması heç bir sübuta ehtiyacı olmayan faktdır. Məhz Mahmud Kaşğarının oğuz leksikasının Azərbaycan dilinin leksik qatında ikinci oğuz leksik qatının olması bir daha onunla sübut olunur ki, biz Azərbaycan oğuzları, yəni oğuz qatının birinci leksik qatına sahib olan oğuzlar ikinci leksik qatda mövcud olan sözləri, başqa sözlə desək, “Orta Asiya oğuzcası”nı “başə düşmür”, onları anlamaqda çətinlik çəkirik. Bu mənada, hətta, Mahmud Kaşğarının göstərdiyi oğuz qatında elə leksik vahidlər vardır ki, bu kəlmələr ikinci oğuz leksik qatıyla gəlsələr də, birinci oğuz leksik qatının sahibi olan azərbaycanlıların dilində vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədilər. Amma bunun əksinə olaraq, səlcuq oğuzlarının, sonralar isə Osmanlı türklərinin dilində özlərinə çox asanlıqla mövqə qazanıb, leksik fonda daxil oldular ki, bu da Azərbaycan oğuzlarını səlcuq-osmanlı oğuzlarından istər etnos, istərsə də linqvistik baxımdan fərqləndirən ən mühüm göstəricidir. “XI-XII əsrlər Azərbaycanın etnik tarixində Orta Asiyadan səlcuq-oğuzlarının Ön Asiyaya və Cənubi Qafqaza gəlmələri ilə əlaqədar olaraq yeni mərhələ ilə səciyyələnir... Biz hesab edirik ki, səlcuq-oğuzları Azərbaycan ərazisində yalnız türklərin sayını çoxaltmış, Azərbaycan dilində oğuz dilləri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri artırmışlar; başqa sözlə, oğuzlar (səlcuq-oğuzları-Y.Q.) Azərbaycanı türkləşdirənlər deyillər... Səlcuq oğuzları Azərbaycan xalqının etnogenezində həlledici rol oynamamışlar. Bu rol onlardan qabaqkı yerli türk etnoslarına məxsusdur”(13, 204-205).

Beləliklə, Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki oğuz leksikası öz tərkibində, öz daxilində ən qədim oğuz elementlərini daşmasına baxmayaraq, hər halda, əsasən, Orta Asiya və səlcuq oğuzlarını təmsil etməklə bərabər, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin ikinci oğuz leksik qatını əks etdirir.

Nəticədə aşağıdakı mülahizələr ümumiləşdirilir:

1. Mahmud Kaşğariyə əsasən demək olar ki, türk etnosları ən qədim zamanlardan etibarən Ön Asiyada məskun olmuşlar.

2. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərində, əsasən, Orta Asiya türklərindən və oğuzlarından bəhs etsə də, ümumilikdə türklərin və oğuzların Rum sərhədləri boyunca yaşadıklarını da söyləyir. Bu fakt isə

bizə bu məqamda Mahmud Kaşğarının hər halda Azərbaycan və Azərbaycan oğuzlarından da bəhs etdiyini güman etməyə əsas verir.

3. Mahmud Kaşğari “Divan”da türk dillərinin bütün genişliyini, vüsətini oxucusuna çatdırmağı və bu bərdə ərəb dünyasına məlumat verməyi qarşısına məqsəd qoyduğu üçün təqribən 30-a yaxın türk dilini və onun materiallarını nümayiş etdirir.

4. Mahmud Kaşğari “Divan”da digər türk xalqları və türk dillərilə yanaşı oğuzlara və onların dilinə ayrıca diqqət yetirir. Bu onun “Divan”da göstərdiyi təqribən 300 sözün yanında “oğuzca” qeydini yazması ilə də təsdiqlənir.

5. Tədqiqatda Mahmud Kaşğarının göstərdiyi 300-ə yaxın oğuz qeydli söz semantik baxımdan araşdırılır və onların semantik inkişafı sonrakı əsrlərdə türk dilləri haqqında yazılmış lüğətlər vasitəsilə izlənilir.

6. Mahmud Kaşğari “Divan”da türk dillərindən və xüsusilə də oğuz dilindən danışarkən bəzən elə məqamlara toxunur ki, bu da onun Azərbaycan oğuzlarının da dilini nəzərdə tutduğunu söyləməyə imkan verir.

7. Mahmud Kaşğarının oğuzcası, əsasən, XI əsr Orta Asiya oğuzcasını nümayiş etdirir.

8. Mahmud Kaşğarının oğuzcasını Azərbaycan dili ilə müqayisə etdikdə Azərbaycan dilində daha qədim oğuz leksik qatının mövcud olması üzə çıxır. Məlum olur ki, qədim hun oğuz leksik qatı Azərbaycan dilinin oğuz leksik qatları sırasında birinci, Mahmud Kaşğarının oğuz leksikası isə ikinci oğuz leksik qatını təşkil edir.

9. Mahmud Kaşğarının verdiyi linqvistik əsaslara söykənib demək olar ki, etnos baxımından Azərbaycan oğuzları hun oğuzlarının birbaşa varisləri, Kaşğari oğuzları isə hun oğuzlarının Orta Asiya varisləridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində

1. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Azərbaycan jurnalı, №11, 1985
2. Ağasioğlu F. Azər xalqı, Bakı, Ağrıdağı, 2000
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007
4. Cahangir.Ə. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki bədii nümunələr əsasında), Bakı, Elm, 2001
5. Cəfərov C. M.Kaşğarının “Divani lüğat-it-türk” əsərində alınma sözlər (fars və ərəb sözləri). Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu, Bakı, ADU, 1981
6. Dəmirçizadə Ə.M. XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarının müqayisəli metodu. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Elmi əsərləri. XI seriya, Bakı, 1966

7. Əzizov E. M. Kaşğari lüğəti və XI əsrin türk dialektləri. Söz xəzinəsi, Bakı, Maarif, 1995
8. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1976
9. Hacıyev T. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri. Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi, Bakı, ADU, 1983
10. Hacıyev T. Şumer mifi və Azərbaycan tarixi. "Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə" V uluslararası folklor konfransının materialları, Bakı, 2007
11. Xəlil A. Mahmud Kaşğarının "Türk dillərinin divanı kitabı"nda ədəbi mətnlər, Bakı, Səda, 2001
12. "Kitabi- Dədə Qorqud"-un izahlı lüğəti, Bakı, Elm, 1999
13. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994
14. Quliyev T. Azərbaycan şerinin qədim dövrü, Bakı, Nurlan, 2001
15. Mahmud Kaşğari Divanı lüğət-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər, I cild, Bakı, Ozan, 2006
16. Mahmud Kaşğari Divanı lüğət-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər, II cild, Bakı, Ozan, 2006
17. Mahmud Kaşğari Divanı lüğət-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər, III cild, Bakı, Ozan, 2006
18. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 bibliografik göstərici, Bakı, "MBM", 2008
19. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının "Divanı lüğət-it-türk" əsəri üzrə bibliografik və qrammatik göstərici, Bakı, "MBM", 2008
20. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun "Divanı lüğət-it-türk" əsəri, Bakı, "MBM", 2008
21. Rəhimov A. Mahmud Kaşğarının "Divanı lüğət-it-türk" əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. (namizədlik dissertasiyası), Bakı, 1985
22. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, Maarif, 1981

Rus dilində

23. Асланов В.И. «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и Азербайджанский язык. Советская тюркология, №1, Баку, 1972
24. Баскаков Н.А. Тюркские языки, Москва, Изд-во Восточной лит-ры, 1960
25. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, том. I, Санкт-Петербург, 1869
26. Древнетюркский словарь, Ленинград, Изд-Наука Ленинградское отделение, 1969
27. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-турк». Советская тюркология, №1, Баку, 1972
28. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв., Москва, Наука, 1989.
29. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I, часть 1. С.-

Петербург, 1893

30. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I, часть 2.С.-Петербург, 1893
31. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва, Наука,1974, 768 с.
32. Ширалиев М.Ш. Махмуд Кашгари как диалектолог. Советская тюркология, №1, Баку,1972

Dissertasiyanın məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Mahmud Kaşğarının oğuz dünyası. Bakı, Adiloğlu, 2010, (monoqrafiya), 192 s.
2. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində Rum sınırı. Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi. № 02, iyul, 2004, s.209-212
3. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində türk dilləri, onların coğrafi və elmi bəlgüsü. AMEA-nın Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar XXXIV, Bakı-2007, s.157-162
4. Mahmyt Kaşgarly oğuzlar hakynda. Mahmyt Kaşgarly Türkologiya ylmyny esaslandyryjdyr. Halkara ylmy maslahatyn nutuklarynyn gysgaca beyany, 2008 yulun Baydak ayynyn 21-22-i, s.64-65
5. Mahmyt Kashgarly about oguzs. Mahmyt Kashgarly – the founder of scientific turkology. Abstracts of reports of the International Scientific Conference February 21-22, 2008, s.178-179
6. Махмыт Кашгарлы об огузах. Махмыт Кашгарлы – основоположник научной тюркологии. Материалы международной научной конференции, 21-22 февраль 2008 г, Ашгабат, s.293-294
7. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-Türk” əsəri və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən bəzi oğuz sözləri. Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi. № 09, aprel, 2008, s.167-176
8. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində oğuzca sözlər. Doğumunun 1000 yılı dolayısıyla uluslararası Kaşgarlı Mahmud sempoziomu. 17-19 ekim 2008, Rize, Rize, (bildiri metinleri), Rize Universitesi yayınları : 1., Rize 2008, s. 384-390
9. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin Azərbaycan ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində yeri. Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, (humanitar elmlər), 30-31 oktyabr, 2009-cu il, Bakı-2009, s. 515-516
10. Qiymətli nüsxə. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XII Respublika elmi konfransının materialları (Bakı, 3 iyun 2011-ci il). Bakı, Nurlan, 2011, s. 434-439.

Я.С.Кулиева
Огузская лексика в труде «Дивани лугат-ит- тюрк»
Махмуда Кашгари

РЕЗЮМЕ

Диссертация Кулиевой Ягут Сабир кызы по теме «Огузская лексика в труде «Дивани лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари» состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Объектом данного исследования является огузская лексика. Во введении обосновывается актуальность темы, определяются степень ее изученности, цели и задачи исследования, теоретико-методологическая основа, научная новизна и научно-практическая значимость работы, а также апробация диссертации.

Первая глава диссертации называется «Понятие огуз в Диване» . В данной главе предоставляются сведения об огузах и их языке, об их географическом местонахождении, об их этническом составе.

Вторая глава диссертации называется «Огузская лексика в «Диване» и их лексико-семантические свойства». В главе исследованы лексико-семантические свойства огузских слов (Махмуд Кашгари указал на 300 из них) сопоставительно со словами из различных словарей, написанных в более позднее время, а также языком «Книги Деда Коркута».

Третья глава озаглавлена «Огузская лексика Махмуда Кашгари в «Дивани лугат-ит-тюрк» и Азербайджанский язык». В этой главе указывается на то, что огузская лексика, представленная в труде Махмуда Кашгари составляет второй огузский лексический слой в лексике Азербайджанского языка. Первый же слой является самым древним слоем Хуннского периода.

В заключении диссертационной работы подводятся итоги всему исследованию и делаются соответствующие выводы.

Y.S.Guliyeva
Oguz lexis in Mahmud Gashgari's " Divani lugat-it - turk "

RESUME

The dissertation by Guliyeva Yaquut Sabir gizi on the theme " Oguz lexis in Mahmud Gashgari's " Divani lugat-it turk " consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of literature.. In the scientific work the oguz lexis in the above-mentioned Mahmud Gashgari's work is the subject of the research.

The actuality of the theme, the aims and tasks of the research, its history, scientific novelty, theoretical and methodological basis have been proved in the introduction.

In the first chapter " Oguz meaning in "Divan" it is indicated that, in his work Gashgari called the territories from Byzantine to Chinese borders as the Turkish territories.

In the first chapter of the research the information connected to the theme of Mahmud Gashgari's ideas about the oguzs, their geographical location, ethnical characteristics, the Oguz language and etc. have been given.

The second chapter of dissertation is called "The oguz lexis in "Divan". Their lexical-semantic features". It is noted that, Mahmud Gashgari in his work "Divani lugat-it turk " showed totally 300 words in the oguz language. The lexical-semantic features of these words were investigated In the research. First of all, they were compared with the different glossaries written about the language of "Dada Gorgud's books", and later about the Turkish language. During the comparison the semantic development of the oguz words were followed.

The third chapter of the dissertation is called "The oguz lexis of "Divani lugat-it turk" by Mahmud Gashgari and the Azerbaijani language ". In this chapter it is shown that, the oguz lexis as the sample in Mahmud Gashgari's "Divani lugat-it turk " complies the second oguz lexical layer in the row of lexical layers of the Azerbaijani language. But the first layer is the most ancient lexical layer of the Hun period.

In the conclusion the ideas expressed in the dissertation have been generalized.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

КУЛИЕВА ЯГУТ САБИР кызы

**ОГУЗСКАЯ ЛЕКСИКА В ТРУДЕ
«ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ-ТЮРК» МАХМУДА КАШГАРИ**

Специальность : 10.02.06 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии**

Баку - 2011